

રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન અને જાહેરજીવનમાં એની ભૂમિકા

રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું?

રજ: હવે આપણે રાજકીય તત્ત્વચિંતક તરીકેના તમારા કામ વિશે અને જાહેર જીવન સાથે એના સંબંધ વિશે વાત કરીએ. જાહેરજીવનમાં રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનની કામગિરી વિશે તમે શું માનો છો?

ભીપા: 'કામગિરી' શબ્દ મને બહુ યોગ્ય નથી લાગતો. એમાં એવો ભાવ નિહિત છે કે રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાને કોઈક જાહેર નિયત કાર્ય કરવાનું છે અને એ ન કરે તો એ બિનપાયાદાર છે અથવા એમાં કોઈક અધૂરપ છે, હું એની જાહેર જીવન સાથે પ્રસ્તુતતા અથવા અર્થપૂર્ણતા વિશે વાત કરવાનું પસંદ કરું છું. એમાં પણ આપણે કાળજી રાખવી પડશે. રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે અને એ પૈકી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓને જાહેર જીવન સાથે નહીવત અથવા ઓછો સંબંધ છે, દાખલા તરીકે કોઈક રાજકીય તત્ત્વચિંતકનાં લખાણોનું સમીક્ષાત્મક અવલોકન કરવું અથવા તો કોઈક વિભાવનાનું તાત્ત્વિક વિશ્લેષણ કરવું. જ્યારે રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન રાજકીય જીવન વિશે કંઈક કહે છે ત્યારે એ લોકોને જાહેર જીવનમાં અમુક પરિસ્થિતિઓ સાથે કામ કેમ પાડવું અથવા તો અમુક સંદર્ભોમાં કેવી નીતિઓને અનુસરવી એ નથી કહેતો. એ કરવા માટે પરિસ્થિતિની વિગતવાર માહિતી જરૂરી છે, રાજકીય વિવેક વિચાર અથવા રાજકીય નિર્ણયશક્તિ રાજકીય તત્ત્વચિંતક હોવા માત્રથી આવી નથી જતી.

રજ: તમારા મત પ્રમાણે રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન શું છે?

રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન અને જાહેરજીવનમાં એની ભૂમિકા

ભીષા: હું સમજુ છું એ પ્રમાણે એ રાજકીય જીવનનું તાત્વિક નિરીક્ષણ છે. રાજકીય જીવન એની તપાસનો વિષય છે અને એ રીતે એ સૈદ્ધાંતિક અને સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનથી અથવા બૌદ્ધિક તત્ત્વજ્ઞાનથી અલગ છે. એ ઉપરાંત એ રાજકીય જીવનને તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિએ તપાસે છે અને એમ કરવાથી એ રાજ્યશાસ્ત્રથી અથવા ઈતિહાસથી પણ જૂદું પડે છે. તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે એ ત્રિપરિમાણીય છે. એ વિશ્લેષણાત્મક એ રીતે છે કે એ રાજકીય જીવનના પાયામાં રહેલી વિભાવનાઓનું વિશ્લેષણ કરે છે, એની વ્યાખ્યા કરે છે, એમની વચ્ચે તફાવતો બતાવે છે અને એમને સાંકળે છે તેમજ એક સુસંબદ્ધ વિભાવનાત્મક માળખું રજૂ કરે છે. એ સમીક્ષાત્મક એ રીતે છે કે એ રાજકીય જીવનની રૂઢિગત સમજ અને વ્યવહારોને, રાજકીય વિવરણના પ્રબળ વૈચારિક બંધારણને, મતભેદોના પ્રકાર અને ભૂમિકાને, અને મતભેદોનો ઉકેલ લાવવા માટે અથવા મતભેદો ઓછા કરવા માટે એનું સમીક્ષાત્મક અવલોકન કરે છે. અંતે રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન આદર્શમૂલક છે, અને એના કેન્દ્રમાં નૈતિકતા દઢ થયેલી છે. એ માનવજીવનના આદર્શ ચિત્રનું નિરૂપણ કરે છે અને એમાં રાજકીય જીવનને સ્થાપે છે, સુખી સમાજનાં લક્ષણ અને એનાં તત્ત્વોને તપાસે છે તેમજ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક વર્તણુકના માપદંડોના સામાન્ય સિદ્ધાંતો પૂરા પાડીને રાજકીય સંસ્થાઓને મૂલવે છે.

આ ત્રણે પરિમાણો એકમેક સાથે ગાઢપણે સંકળાયેલાં છે અને સરખાં મહત્વનાં છે. ક્ષિતનના યુધ્ધોત્તર રાજકીય તત્ત્વવિચારની જેમ જો એ માત્ર વિશ્લેષણાત્મક બની જાય તો એ અત્યંત ઔપચારિક અને આડંબરયુક્ત બને એટલું જ નહીં પણ એનું વિશ્લેષણ નક્કર મુદ્દાઓ અને તર્કબદ્ધ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો વિનાનું બની જાય. તો બીજી તરફ જો એ માત્ર નૈતિક જીવનનું કલ્પન રજૂ કરે તો એ ઉપદેશાત્મક બને, એમાં સુદૃઢતા અને વિભાવનાત્મક ચોકસાઈ ન રહે અને એ વ્યક્તિગત કાર્યનીતિના જાહેરનામા જેવું બની જાય જેના પરિણામે સામાન્ય લોકો એને ગંભીરતાથી ન લે એવું બને.

આ રીતે રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવાથી એ રાજકીય દષ્ટિએ અર્થપૂર્ણ બને છે. રાજકીય જીવન વિશેની સાંપ્રત સમજનાં સારાં નરસાં પાસાંનું એ સ્પષ્ટ વિવરણ કરે છે, વિભાવનાત્મક ગૂંચવણને એ છતી કરે છે, લોકોએ પૂછેલા પ્રશ્નો સામે પ્રતિપ્રશ્ન કરીને એ સ્પષ્ટતા ઉભી કરે છે, એના જવાબોની સુસંગતતા ચકાસે છે, ગેરસમજો અને મતભેદોનાં મૂળ શોધે છે, ઉગ્રતાથી થયેલા દાવાઓની અસંગતતાને પડકારે છે, સામૂહિક જીવનની અપરિહાર્ય મર્યાદાઓ વિશે લોકોને ચેતવે છે, નાગરિકતાના સૈદ્ધાંતિક પાસા વિશે લોકોને જાગૃત કરે છે અને સરકારની કાર્યનીતિ માટે લોકોની જવાબદારીનું એમને ભાન કરાવે છે, વગેરે. પણ સૌથી વધુ તો એ પરાપૂર્વના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોમાંથી રાજકીય કલ્પનોને મુક્ત કરીને નવી શક્યતાઓનું વિશ્વ ખડું કરે છે અને તાજગીપૂર્ણ નવીન જીવનપદ્ધતિ માટેની એષણા તરફ લોકોને ઈશારો કરે છે. આ અને અન્ય રીતે એ લોકોની પોતાના વિશેની અને એમના વિશ્વ વિશેની વિચારપ્રક્રિયાને અને એના દ્વારા એમની સમજના વિકલ્પોની એમની પસંદગી અને એમનાં કાર્યોને આકાર આપે છે. હું કહીશ કે પ્લેટોથી માંડીને બધા જ રાજકીય તત્ત્વચિંતકોએ આ જ કર્યું છે. એમણે સક્રિયપણે રાજકીય જીવનમાં ભાગ લઈને નહીં, પણ પ્રજાના વૈચારિક માળખાને આકાર આપીને પ્રજાકીય જીવન પર અસર કરી.

સુખી જીવનનું કલ્પન

રજ: શું એ વાત સાચી નથી કે પરંપરાગત રીતે રાજકીય તત્ત્વચિંતકો સમસામયિક ઘટનાઓથી દૂર રહ્યા છે અને એમનો અભિગમ બહુધા રૂઢિવાદી રહ્યો છે?

ભીપા: હા, એ લોકો દૂર ઉભા રહ્યા ખરા, પણ એમણે દુર્લભ નથી સેવ્યું. એમની આસપાસ જે ચાલી રહ્યું હતું એનાથી તેઓ ચિંતિત હતા અને એમાંથી એમણે એમના વિચારો લીધા. તેઓ એનાથી અલિપ્ત

રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન અને જાહેરજીવનમાં એની ભૂમિકા

રહ્યા, એ ઘટનાઓથી એમણે બૌદ્ધિક અંતર રાખ્યું જેથી ઘટનાઓને એ સ્પષ્ટ અને સંતુલિત દષ્ટિએ જોઈ શકે. હું નથી માનતો કે બધાજ રાજકીય તત્ત્વચિંતકો રૂઢિવાદી હતા. પ્લેટો, લોક, રૂસો, મિલ અને માર્ક્સ ઉદામવાદી હતા. એરિસ્ટોટલ, સિસેરો, તોકવિલ, મોન્ટેસ્ક્યુ, બેન્થમ, કાન્ટ, અને હેગલ સુધારાવાદી હતા. વળી કેટલાક કહેવાતા રૂઢિવાદી રાજકીય તત્ત્વચિંતકોને ખોટી રીતે એ સંજ્ઞા અપાઈ છે. કોઈ સમાજમાં ઝડપથી પરિવર્તન આવી રહ્યું હોય અને જે રૂઢિવાદીઓ એ પરિવર્તનને રોકવાની અને જૂના સમાજને ફરીથી સ્થાપવાની હિમાયત કરે એ મૂળમાં તો ઉદામવાદી હોય છે.

રજ: રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્ય આશય વ્યક્તિએ શું વિચારવું એ છે કે પછી શું કરવું એ સમજાવવાનો છે?

ભીષા: બંને. રાજકારણમાં અને જીવનમાં પણ, વિચારવું અને કરવું, વિચાર અને કર્મ અલગ નથી. જ્યારે આપણે લોકોની વિચારપદ્ધતિ બદલીએ છીએ ત્યારે આપણે એમની કાર્યપદ્ધતિ પણ બદલી રહ્યા હોઈએ છીએ. બીજી તરફ, એરિસ્ટોટલ એના ‘એથિક્સ’માં કહે છે એમ જ્યારે આપણે લોકોની વર્તણૂક બદલીએ છીએ ત્યારે આપણે એમની જીવાતી વાસ્તવિકતાને બદલીએ છીએ અને સૂક્ષ્મ રીતે લોકોના પોતાના વિશેના અને જગત વિશેના વિચારોને પણ બદલીએ છીએ. હેગલની જેમ જગતના બુદ્ધિગમ્ય હાર્દનું દર્શન કરાવીને તત્ત્વચિંતક જ્યારે જગત જેવું છે એવું સ્વીકારવાની હિમાયત કરે છે ત્યારે એ આપણા કર્મોને એ રીતે આકારિત કરે છે જેથી આપણે જગતથી અળગાં ન થઈ જઈએ અથવા એને બદલવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ. અકર્મ એ પણ કર્મનું એક સ્વરૂપ છે.

રજ: મને લાગે છે કે રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન ‘વ્યક્તિનો સમાજ સાથેનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ’ એ પ્રશ્નથી શરુ થાય છે, અને એ અર્થમાં એ વિષય સામાજિક સંદર્ભ સાથે નૈતિકતાને સાંકળે છે, એમ કરવાથી એ સામાજિક સંસ્થાઓને મૂલવવા માટેના માપદંડો સ્થાપિત કરી આપે છે. અને એ રીતે સુવ્યવસ્થિત સમાજ જીવનનું

કલ્પન રજૂ કરવાથી રાજકીય તત્વજ્ઞાન રાજ્યશાસ્ત્રથી જૂદું પડે છે. શું આપણે એમ કહી શકીએ કે રાજકીય તત્વજ્ઞાન એ સામાજિક સંદર્ભવાળું સૈદ્ધાંતિક તત્વજ્ઞાન છે? એની સાથે તમે સંમત થશો?

ભીપા: હા, પરંતુ કેટલાક ફેરફારો સાથે. રાજકીય તત્વજ્ઞાનને આદર્શમૂલક પરિમાણ છે, અને એનાં અન્ય પરિમાણો સહીત એ પ્રવર્તમાન સંસ્થાઓને મૂલવવા માટેનાં ધોરણ પૂરાં પાડે છે. એ જે કલ્પનનું સમર્થન કરે છે એ તત્વચિંતકની અંગત પસંદગીનું નહીં પણ એનો આધાર તત્વચિંતકની માનવજીવનની અપરિહાર્ય મર્યાદાઓ વિશેની અને એ મર્યાદાઓ પાછળનાં કારણો વિશેની સમજણ પર છે.

આદર્શમૂલકતા એ રાજકીય તત્વજ્ઞાન અને રાજ્યશાસ્ત્ર વચ્ચેનો એકમાત્ર અને સૌથી મહત્વનો ભેદ નથી, કારણકે રાજ્યશાસ્ત્ર પોતે સંપૂર્ણપણે આદર્શો અને મૂલ્યોથી અલિપ્ત નથી. રાજકીય તત્વજ્ઞાન ધોરણો અને મૂલ્યોના પાયા વિશે તપાસ કરે છે અને એનાં કારણો શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જ્યારે રાજ્યશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે એ મૂલ્યોને ગૃહીત સમજીને ચાલે છે. રાજ્યશાસ્ત્ર અનુભવમૂલક છે, એ શક્ય હોય ત્યાં અસ્થાઈ કડીઓના આધારે સામાન્યીકરણ કરે છે અને એનો અભિગમ ભાવિસૂચક છે. જ્યારે રાજકીય તત્વજ્ઞાન ચિંતનાત્મક છે, એને રાજકીય જીવનના અર્થ અને સૂચકતા સાથે સંબંધ છે, માનવજીવનનાં બીજાં પાસાંઓ સાથે એને સંબંધ છે, વગેરે, અને એ રાજ્યશાસ્ત્રથી જૂદા પ્રકારના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરે છે. સ્પષ્ટ છે કે એવું કરવા માટે એને રાજકીય જીવન વિશે પૂરતી માહિતી હોવી જરૂરી છે, અને એ માહિતી મેળવવા માટે તથા અન્ય બાબતો માટે એ રાજ્યશાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યારે રાજ્યશાસ્ત્રને માણસજાત વિશેની સમજણ હોવી જરૂરી છે, એની લાયકાતો, એની વિચારપદ્ધતિ વગેરે અને એમ રાજકીય તત્વવિચારની પૂર્વધારણા પર એ આગળ વધે છે. વિભાવનાત્મક યથાર્થતા એને અનિવાર્ય છે અને એ પણ એક તત્વચિંતનલક્ષી પ્રવૃત્તિ છે. અમુક હદ સુધી રાજ્યશાસ્ત્ર એનું પોતાનું

તત્ત્વજ્ઞાન ઘડે છે. તેથી હું રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજ્યશાસ્ત્ર વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદરેખા નહીં દોરું. એ બંને એમના અભિગમની દૃષ્ટિએ જુદાં છે પણ પરસ્પરાવલંબી છે.

તમે કહો છો કે રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન સામાજિક સંદર્ભ સાથે અથવા રાજકીય જીવન સાથે સંકળાયેલું સૈદ્ધાંતિક તત્ત્વજ્ઞાન છે. એનો અર્થ એ થાય કે સૈદ્ધાંતિક તત્ત્વજ્ઞાન રાજકીય જીવનથી અલગ થઈને વિકસે છે, એનો અર્થ એવો પણ થાય કે એ જે મુદ્દાઓની ચર્ચા કરે છે અને જે વિભાવનોનો વિનિયોગ કરે છે તે ક્યાં તો અમૂર્ત સ્વરૂપે અથવા તો વ્યક્તિઓના પારસ્પરિક સંબંધોના સંદર્ભે વિકસે છે અને પછી રાજકીય જીવન સાથે એને સાંકળવામાં આવે છે. મારા મત પ્રમાણે એનાથી રાજકીય જીવનની લાક્ષણિકતાને એ અવગણે છે અને એ રીતે એને અન્યાય કરે છે. રાજકીય જીવન એ અંગત જીવન અને સામુદાયિક જીવન કરતાં ઘણી રીતે જુદું છે. એને સામૂહિક પરિમાણ છે, એમાં સામૂહિક જવાબદારીઓ રહેલી છે, સામૂહિક જીવનની ગુણવત્તા બાબતે, સત્તાના માળખા વિશે, બળના ન્યાયસંગત ઉપયોગ વિશે, જાહેર હિતના સ્વરૂપ અને તત્ત્વ વિશે, ઉપરાંત વચનપાલન, સત્યપરાયણતા, માનવજીવનનું મૂલ્ય કરવું જેવા સામાન્ય નૈતિક મૂલ્યો પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા અને જાહેર હિત ખાતર એ મૂલ્યોનું ઉલ્લંઘન કરવા વચ્ચેની દ્વિધા વિશે એ ચર્ચા કરે છે. એનાથી આગળ જતાં, નૈતકતાના પ્રતિનિધિ રાજકીય જીવનમાં પોતાની સત્યપરાયણતા અને વિશ્વસનીયતાની જવાબદારીનું ભાન ધરાવતી એક વ્યક્તિ તરીકે નહીં, પરંતુ એક એવા સમુદાયના સભ્ય તરીકે આગળ આવે છે જે સમુદાયની અપરિહાર્ય મર્યાદાઓ છે અને એણે કેટલીક બાંધછોડ કરવી પડે છે.

રાજકીય જીવન સ્વયંસંચાલિત હોવાથી, બીજેથી મેળવેલી વિભાવનાઓ અને સિદ્ધાંતો એને યાંત્રિક રીતે લાગૂ કરી શકાય નહીં. રાજકીય તત્ત્વવિચારે રાજકીય જીવનમાંથી ઉદભવતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરીને એની પોતાની સૈદ્ધાંતિક વિચારધારા વિકસાવવી પડે. એ કારણથી

એરિસ્ટોટલનું 'પોલિટિક્સ' એમના 'એથિક્સ'થી જુદું છે. મેકીએવેલી, હેગલ, માર્ક્સ અને અન્યો પણ આવો જ મુદ્દો રજૂ કરે છે. એક સુગ્રથિત તત્ત્વવિચારે નૈતિક જીવનની સ્વાયત્તતા અને નૈતિક જીવનના જુદાજુદા પાસાંઓ વચ્ચે જરૂરી આંતરસંબંધનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. મોટાભાગનું સાંપ્રત રાજકીય તત્ત્વચિંતન સૈદ્ધાંતિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ દ્વારા થતું હોવાથી એ રાજકીય પ્રશ્નો કરતાં વ્યક્તિગત અને સામાજિક પ્રશ્નો પરત્વે વધુ ધ્યાન આપે છે અને રાજકીય પ્રશ્નોનું વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક પ્રશ્નો સાથે મિશ્રણ કરે છે.

રજ: પણ જહોન રોલ્સ કરે છે એનાથી આ સાવ જુદું છે. એમના રાજકીય તત્ત્વચિંતન વિશે તમારો શું પ્રતિભાવ છે?

ભીપા: મને માફ કરજો પણ એમના ચિંતન સાથે હું સહમત નથી. હા, એ ચોક્કસ એવું ચિંતક માનસ છે જે કેટલાક અત્યંત જટિલ સૈદ્ધાંતિક અને રાજકીય મુદ્દાઓ અસાધારણ કુશળતાથી અને ખૂબીથી રજૂ કરે છે. તેમ છતાં એમનો અભિગમ ખામીયુક્ત છે અને હું એની સાથે સંમત નથી. મેં એ બાબતે ઘણી જગ્યાએ લખ્યું પણ છે.

રજ: ટૂંકમાં, તમને એમના કયા મુદ્દાઓ સામે વાંધો છે?

ભીપા: રોલ્સ રાજકીય તત્ત્વચિંતનને પ્રયોજિત સૈદ્ધાંતિક તત્ત્વચિંતનની કક્ષાએ ઉતારીને મૂકી દે છે, અને મેં અગાઉ કહ્યું એમ, એ ભૂલભરેલું છે. એ વાત ધ્યાન ખેંચે એવી છે કે વર્ગોમાં વિભાજિત સમાજમાં રાજકીય સત્તાના સ્વરૂપ વિશે, એ સત્તા કેવી રીતે મેળવવામાં આવે છે, એને કેવી રીતે સુદૃઢ કરવામાં આવે છે, કઈ રીતે એને ન્યાયી ઠેરવાય છે, સ્થાનિક અને વૈશ્વિક આધિપત્યની અદ્દશ્ય ચંત્રણાઓ, જે રીતે રાજકીય અને ધાર્મિક લાગણીઓને ઢંઢોળવામાં આવે છે અને એ રાજકીય વિવરણને કઈ રીતે અસર કરે છે, રાષ્ટ્રવાદની દલીલ, વગેરે જે બધી જ બાબતો રાજકીય જીવનના કેન્દ્રમાં છે, એ વિશે એમને બહુ ઓછું કહેવાનું છે.

રોલ્સના વિચારમાં અભિપ્રેત છે એમ સમાજ જીવનને આર્કિમીડીઝના દષ્ટિબિંદુથી જોઈને સૈદ્ધાંતિક તત્ત્વવિચાર ન કરી શકાય. રોલ્સ એવા સમસામયિક વ્યક્તિવાદીઓની તરફદારી કરે છે જેઓ પોતાને એક વ્યક્તિ તરીકે ઓળખાવે છે, મહત્તમ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, એકમેકને સમાન ગણતા હોવાનો દાવો કરે છે, અને મોટેભાગે છૂપી રીતે અંગત સ્વાર્થ માટે કામ કરતા હોય છે. એવું કહી શકાય કે રોલ્સ જોઈએ એટલી ચીવટવાળા નથી, અને એ એમની કાર્યપદ્ધતિની નહીં, પણ એમની વ્યક્તિગત મર્યાદા છે. એ વધુ ચીવટથી કામ કરતા હોત તો એ થોડીઘણી માનવીય ક્ષમતાઓ અને આકાંક્ષાઓ સુધી પહોંચી શક્યા હોત, પરંતુ એના પાયા પર કોઈ મોટી સૈદ્ધાંતિક ઈમારત રચી શકાય નહીં. વળી એ બીજા જે સિદ્ધાંતો તારવે છે તે સિદ્ધાંતો માનવજીવનના અલગ અલગ દર્શનવાળા અને પોતપોતાની ઐતિહાસિક પશ્ચાદભૂવાળા વિદ્યમાન સમાજો દ્વારા ચરિતાર્થ થાય એવા હોવા જોઈએ અથવા એવા હોવા જોઈએ જેને સહેલાઈથી અમલમાં મૂકી શકાય. રોલ્સ જેટલું મહત્ત્વ ન્યાયને આપે છે એટલું મહત્ત્વ કદાચ એ સિદ્ધાંતો ન આપે, અથવા એની અને અન્ય મૂલ્યો સાથેના એના સંબંધની વ્યાખ્યા જુદી રીતે કરે એમ બને. એ સ્પષ્ટ નથી થતું કે ગોળગોળ દલીલો કરવા સિવાય એમની સાથે રોલ્સ કેવી રીતે ચર્ચા કરે, ખાસ તો એટલા માટે કે એ માનવજીવન વિશેના જુદાજુદા અભિપ્રાયો બાબતે વ્યવસ્થિતપણે સટીક ચર્ચા નથી કરતા. પરિપક્વ રોલ્સ થોડા વધુ પ્રતીતિકર લાગે છે, તેમ છતાં એ પોતાની અગાઉની વિભાવનાત્મક ભૂમિકા અને કાર્યપદ્ધતિના બોજથી અળગા થઈ શકતા નથી એટલું જ નહીં એ પોતાના નવા અભિગમમાંથી ઉપજતા જુદી જાતના પ્રશ્નોના જવાબ પણ આપતા નથી.

હના આરેન્ટ સાથે

રજ: તમે હાના આરેન્ટના રાજકીય તત્ત્વવિચારના અભિગમ સાથે વધુ સહમત છો. તમે એમને ક્યારેય મળ્યા છો?

પ્રો. ભીખુ પારેખ : જીવન અને વિચાર

ભીષા: હા, ૧૯૬૮માં. હું અને પ્રેસ્ટન કિંગ 'ઓકશોટ ફેસ્ટિવલ'નું સંપાદન કરી રહ્યા હતા ત્યારે એમને અમે એમાં લખવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. એમણે મને કહ્યું કે બીજી વખત જ્યારે હું ન્યુ યોર્ક જાઉં ત્યારે મારે એમનો સંપર્ક કરવો. એક સાંજે મેં એમની સાથે ચારેક કલાક ગાળ્યા હતા. અમે અનેક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી હતી- ભારત, ગાંધી, ઓકશોટ, અમેરિકાની નાગરિક અધિકાર માટેની ચળવળ અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ.

રજ: એમને ગાંધી સમજાયા હતા? અહિંસા વિશેની એમની નાની પુસ્તિકામાં એમણે ગાંધીનો માત્ર અછડતો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ભીષા: ના, પણ એ વખતે મને પણ ગાંધી બહુ સમજાયા નહોતા. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક સંદર્ભથી અલગ કરવામાં આવે તો ગાંધીના મનોબળ અને એમના અહિંસાના વિચારના તેઓ સમર્થક હતાં. એમણે કરેલી એક ટિપ્પણી મને યાદ રહી ગઈ છે. એમણે એવું કહ્યું કે ગાંધીના ચહેરા પર ચતુરાઈ દેખાય છે, એમનો કહેવાનો અર્થ એ હતો કે એમનો ચહેરો કહે છે કે એ કોઈ પરલોકના સંત નહીં પણ વ્યક્તિના અને પરિસ્થિતિના વિચક્ષણ અને કુશળ પરીક્ષક છે!

રજ: વ્યક્તિ તરીકે એ કેવાં હતાં? મને લાગે છે કે એ બહુધા જર્મન અને યુરોપિયન જ રહ્યાં.

ભીષા: એક જ મુલાકાતના આધારે કોઈને મૂલવવું અઘરું છે. એ અત્યંત સુંદર અને આકર્ષક તેમજ દેખીતી રીતે ઉદાર હતાં- નહીં તો મારા જેવી અજાણી વ્યક્તિને એ આટલો બધો સમય ન આપત. એમને મારા કામમાં અને ભારતમાં રસ હતો, ભારત વિશે એમને ઘણી માહિતી હતી. જે રીતે 'આઈકમન ઇન જેરુસલેમ' માટે એમની ટીકા થઈ હતી એના વિશે એ ફરિયાદ કરતાં હતાં, અને એમ કરતાં એમની આંતરિક નિર્બળતા છતી થઈ ગઈ હતી. તે નિખાલસ અને થોડાં અસાવધ હતાં અને મોકળાશથી એમણે લિઓ સ્ટ્રોસ ('જેમનામાં જરાય વિનોદવૃત્તિ નહોતી'), સાર્ત્ર, કાર્લ ફ્રેડરિક, એરિક

રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન અને જાહેરજીવનમાં એની ભૂમિકા

વોગલિન અને અન્યોની આલોચના કરી. મને એવું લાગ્યું કે એ એવાં સમસંવેદનશીલ વ્યક્તિ છે જે સામી વ્યક્તિને એની નાની ભૂલ બદલ સંકોચ થાય એવું વર્તન ક્યારેય ન કરે. એમણે મને દારૂની બાટલી ખોલવા કહ્યું, મેં પહેલાં એક જ વાર આવી બાટલી ખોલી હતી. હું અણઘડની જેમ ગૂંચવાતો હતો અને એ મને સહાનુભૂતિપૂર્વક જોઈ રહ્યાં. મધરાત પછી હું એમના ફ્લેટ પરથી પાછો જવા નીકળતો હતો ત્યારે બ્રિટનમાં રાતના એ સમયે અમે કરીએ એમ, ટેક્સી બોલાવવા હું ફોન કરી શકું, એવું મેં એમને પૂછ્યું. એમને મારા પ્રશ્નથી મૂંઝવણ થઈ હોય એવું લાગ્યું કારણકે ન્યુ યોર્કમાં એવું કરવાનું નથી હોતું. એમણે સસ્મિત કહ્યું કે મારે રસ્તા પર જતી- આવતી ટેક્સીને હાથ ઉંચો કરીને બોલાવી લેવી. મને મારી મૂર્ખતા પર શરમ આવી, પણ એમણે મને વિશ્વાસ આપતાં કહ્યું કે યુરોપથી આવતા લોકો મોટેભાગે આવું કરે છે.

રજ: તમને એમનામાં શાને કારણે રસ પડ્યો? રાજકારણનું એમનું અનુભવમૂલક વિશ્લેષણ કે પછી આખા રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનનું એમનું વિવેચન?

ભીપા: એ બંનેને જુદાં પાડી શકાય નહીં, કારણકે પરંપરાનો અનુભવમૂલક અભિગમ ન હોવાથી એની એમણે આલોચના કરી. એમના મત પ્રમાણે અમુક અપવાદોને બાદ કરતાં પ્લેટોથી શરુ થયેલી રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનની પાશ્ચાત્ય પરંપરા ખોટી દિશામાં ચાલી છે. એ પરંપરાએ રાજકીય જીવન સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનું પૂર્વનિર્ધારિત સમશીલ દષ્ટિબિંદુ સાંકળ્યું, અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન એક સુગ્રથિત અને પૃથક્કરણની દષ્ટિએ આકરી વિભાવનાત્મક પદ્ધતિનું નિર્માણ કરે એવી અપેક્ષા બાંધી. તત્ત્વજ્ઞાન એ પ્રબળ ભાગીદાર હતું અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનના રાજકીય સૂચિતાર્થો બહાર લાવે એ એનું કાર્ય હતું, એ તત્ત્વજ્ઞાનને લગતું રાજકારણ વધુ અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન ઓછું હતું. આવા રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં રાજકારણનું તત્ત્વ ઓછું હતું. એમાં મનુષ્ય સ્વભાવ પર અવલંબન વધુ હતું, એ ખૂબ અમૂર્ત

હતું, અને એના માળખા વિશે, એની જટિલતા વિશે, રાજકારણના આવેશો વિશે, એનાં ધર્મસંકટો વિશે અને રાજકારણના અનુભવને લગતા પાસાંઓ વિશે બહુ ઓછી સમજ આપતું હતું. આ કારણસર એમણે એક વખત કહેલું કે એમનો વ્યવસાય રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન નથી કારણકે તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજકારણ ‘વચ્ચેના સ્વભાવગત તણાવને કારણે’ એના ‘ભાર તળે અત્યંત દબાયેલું છે’ પરંતુ એમનો વ્યવસાય ‘રાજકીય સિદ્ધાંત’ને લગતો છે, જે ‘રાજકીય જીવનની નજીક છે’.

આરેન્ટ માનતાં કે મનુષ્ય જીવનના બીજાં પાસાંઓની જેમ રાજકીય જીવનને વ્યક્તિગત દષ્ટિએ જોવું જોઈએ. ઉદાહરણ લઈએ તો વિદ્રોહની વિભાવનાનું વિશ્લેષણ કરવાને બદલે એમના મત પ્રમાણે રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાને વિદ્રોહના આંતરિક માળખાંને અને એની વ્યક્તિગત ભૂમિકાને તપાસવી જોઈએ. વિદ્રોહ કરવો એટલે શું? એ કયા પ્રકારનો અનુભવ છે? કયા પ્રકારના આવેશો એને પ્રેરે છે? વિદ્રોહ કરવામાં રોકાયેલા વ્યક્તિઓ એકમેક સાથે કઈ રીતે જોડાય છે અને પરિસ્થિતિની અનિશ્ચિતતા અને પરિવર્તનશીલતાને એ લોકો કેવી રીતે પહોંચી વળે છે? એ લોકો પરિસ્થિતિને કેવી રીતે સ્થિર કરે છે અને સંસ્થાઓ કેવી રીતે સ્થાપે છે? વિદ્રોહ પછીના વ્યવસ્થાતંત્રના ઈતિહાસમાં સ્થાપનાની શરૂઆતની ક્રિયા અને એની સામૂહિક સ્મૃતિઓ કેવો ભાગ ભજવે છે? આ રીતે એમનાં લખાણોમાં રાજકીય જીવનને સમજવાની એમની જે રીત છે એણે મને આકર્ષ્યો. એમના મૃત્યુ પછી આ વિષયને લગતી એમની હસ્તપ્રતો મેં તપાસી અને મારું ‘હાના આરેન્ટ એન્ડ ધ સર્ચ ફોર અ ન્યુ પોલિટીકલ ફોલોસોફી’ પુસ્તક લખ્યું. પુસ્તકનું એ લાંબુ અને નિરસ લાગતું નામ સકારણ હતું, એનાથી મારે એ બતાવવું હતું કે મારી દષ્ટિએ તેઓ એક મહત્વનાં વિચારક હતાં.

રજ: પરંતુ તમારા પુસ્તકમાં તમે એમની ટીકા પણ કરો છો, તમે કહો છો કે એ પ્લેટો સ્થાપિત માળખામાં કેદ બનીને રહી ગયાં છે તેમજ સત્ય અને અભિપ્રાય વચ્ચેના દ્વંદ્વનો એ સ્વીકાર કરે છે.

રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન અને જાહેરજીવનમાં એની ભૂમિકા

ભીષા: એમના વિચારના ઘણાં પાસાંઓની મેં આલોચના કરી છે જેમ કે બહુ બહોળી વ્યાખ્યાઓના આધારે એમણે કરેલું શ્રમ, કામ અને ક્રિયાનું સજ્જડ ત્રિપક્ષી વર્ગીકરણ, રાજકારણ એ આર્થિક હિંતો અને સત્તા સાથેના સંબંધથી સાવ વિખૂટું છે એવું રાજકારણ પ્રત્યેનું એમનું ચોખ્ખવિયું દષ્ટિબિંદુ અને નૈતિક તેમજ રાજકીય જીવનમાં સંસ્થાઓની ભૂમિકા બાબતે સુસંગત વૃતાંત આપવામાં એમની નિષ્ફળતા. સત્ય અને અભિપ્રાય વચ્ચે એમણે કરેલો ભેદ પ્રમાણભૂત છે પરંતુ એને એ ખૂબ તીવ્ર અને ચુસ્ત બનાવી દે છે. એમનો એ વિચાર આપણને સર્વસ્વીકૃત અભિપ્રાય અને પૂર્વગ્રહ વચ્ચે ભેદ કરવા દેતો નથી, જે બંને સર્વમાન્ય અભિપ્રાય અંતર્ગત સમાવિષ્ટ છે. આપણે માનવજીવનની અમુક બાબતોમાં સત્ય સુધી પહોંચી શકીએ છીએ અને એની વિરોધાભાસી બાબતો ખોટી છે એ પુરવાર કરી શકીએ છીએ એ બાબતની એ અવગણના કરે છે. હું કહીશ કે જાતિવાદ, સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે ભેદભાવ, કે સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ એ ખોટા સિદ્ધાંતો છે એના આપણે સચોટ કારણો આપી શકીએ છીએ. મોટેભાગે તર્કની રાજકીય જીવનમાં બહુ નાની ભૂમિકા હોવાનું એ માને છે. રાજકીય સંભાષણ, એ માને છે એમ, માત્ર અંગત અભિવ્યક્તિ નથી, પરંતુ એમાં બુદ્ધિગમ્ય વાદ-વિવાદ અને ચર્ચાને સ્થાન છે. એ એવી ચર્ચા જેમાં અભિપ્રાયોની ચકાસણી થાય, એમને પડકારવામાં આવે અને એ રીતે મતભેદોનું નિરાકરણ થાય.

તેમ છતાં એમણે રજૂ કરેલા મહત્વના વિચારો પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય થઈ શકે નહીં. કોઈપણ સમકાલીન રાજકીય તત્ત્વચિંતક કરતાં એમણે વધુ સારી રીતે વાણી અને વર્તનના લક્ષણો અને એના રાજકીય મહત્વ વિશે પૃથક્કરણ કર્યું છે. રાજકારણના ગૌરવ અને એક સહિયારા વિશ્વને ઉભું કરવાની રાજકારણની શક્તિના વિચારમાં તેઓ દૃઢ હતાં. વિશિષ્ટ રાજકીય લાગણીઓ, આવેશો, સિદ્ધાંતો, અને અનુભવોના સ્વરૂપો તેમજ રાજકીય નિર્ણયો પાછળનો તર્ક તથા સામૂહિક જવાબદારી જેવા વિચારોમાં સૌપ્રથમ ખેડાણ કરનાર તત્ત્વચિંતકોમાંનાં તે એક હતાં.

રજ: રાજકીય જીવનનું પૃથક્કરણ કરવામાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર પર એમના વધુ પડતા અવલંબનના પણ તમે ટીકાકાર રહ્યા છો.

ભીપા: હા, અને એમ કરનાર હું એકલો નથી. હાઈડેગર અને અન્યોને અનુસરીને એ એવું માને છે કે ભાષા એ વાસ્તવિકતાનું પ્રતિબિંબ છે અને એ વાસ્તવિકતાની છાપ ઝીલે છે, તેમજ શબ્દોના મૂળ અને અર્થોના પરિવર્તનનો અભ્યાસ એ માનવજાતના અનુભૂતવિશ્વનાં પાસાંઓના ઈતિહાસને સમજવા માટેનું ઉપયોગી સાધન છે. આ વિચાર નવો પ્રકાશ પાડનારો છે, પણ એ અર્ધસત્ય છે. એ ભાષાને એના બહોળા સંદર્ભોથી વિખુટી પાડે છે અને મહત્વના રાજકીય શબ્દો પર જે તે સમયમાં પ્રવર્તમાન પ્રબળ વિચારધારા અને સામાજિક સંબંધોનું બંધારણ સૂક્ષ્મ રીતે અસર કરે છે એ બાબતને એ અવગણે છે. એ એવી પૂર્વધારણા કરે છે કે શબ્દો પારદર્શક છે અને વાસ્તવિકતાને વફાદારીથી નિરૂપે છે, અને પાછળથી થયેલાં પરિવર્તનો એ વિકૃતિ છે. આથી વિચારોનો એક અસ્પષ્ટ ઈતિહાસ ઉપસે છે અને એમાંથી આજની ભાષાને દૂરના ભૂતકાળનાં ધોરણોથી મૂલવવાની વૃત્તિ જન્મે છે. સત્તાધિકાર, સંસ્કૃતિ, પરંપરા વગેરેના વિશ્લેષણમાં એમના આ અભિગમની મર્યાદાઓ છતી થાય છે.

રજ: જોકે હું માનું છું અને તમે કહ્યું એમ આરેન્ટે નાગરિકતાના વિલાપનને વ્યક્તિગત ભૂમિકાએ મૂકી એનું અવમૂલ્યન કરીને રજૂ કરેલ વ્યક્તિવાદની ચર્ચા રાજકીય તત્ત્વવિચારના પૃથક્કરણ માટે એક નવી દિશા ચીંધે છે. અને આરેન્ટ એ બાબત વિશે સજાગ છે કે આધુનિક રાજકીય તત્ત્વવિચાર લોકશાહીમત અને વ્યક્તિવાદ વચ્ચેની તાણમાંથી આકાર લે છે, મને લાગે છે કે આરેન્ટનું એ સૌથી મહત્વનું પ્રદાન છે.

ભીપા: હા, વ્યક્તિવાદનું એમનું ચિંતન એ દિશામાં ઘણો પ્રકાશ પાડે છે તથા રાજકારણને અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવા માટેની નવીન દૃષ્ટિ આપે છે. એ કહે છે એમ, વ્યક્તિવાદી માણસ એ નાગરિક નહીં પણ પ્રાથમિકપણે એક ઉપભોક્તા છે, એ રાજકારણને સાધન તરીકે જુવે

રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન અને જાહેરજીવનમાં એની ભૂમિકા

છે, અને સમાજના ઘડતરમાં રાજકારણની ભૂમિકાને અવગણે છે. એમનો એ દાવો પણ સાચો છે કે વ્યક્તિવાદ રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનના સત્તત્ત્વરૂપ મિમાંસાસંબંધી અને પ્રમાણશાસ્ત્રસંબંધી મહત્વને પણ અવગણે છે. વ્યક્તિને પોતાની વાસ્તવિકતાનું ભાન ત્યારે થાય છે જ્યારે બીજાઓ દ્વારા વ્યક્તિની ગણના થાય અને વિશ્વ વિશેની પોતાની સમજણ પરનો વ્યક્તિનો વિશ્વાસ અન્યો તરફથી મળતી પુષ્ટિમાંથી જન્મે છે. બીજાઓ આ ભૂમિકા ભજવે છે કારણકે એ લોકો આપણાથી અલગ છે અને આપણી પ્રતિકૃતિ નથી. આરેન્ટ માનવજીવનની મૂળભૂત પૂર્વકલ્પના અને જરૂરિયાત વચ્ચે ભેદ કરે છે. મનુષ્યને એવાં જાહેર ક્ષેત્રોની જરૂર છે જ્યાં એ અન્યો મારફત વ્યક્ત થાય, અન્યો દ્વારા એની ગણના થાય અને અન્યો દ્વારા એનું અનુમોદન થાય. આરેન્ટ એવા જાહેર ક્ષેત્રનું મીમાંસાસંબંધી મહત્વ બતાવે છે, જેમાં એ સંસ્થાગત અને સામૂહિક અવકાશનો સમાવેશ કરે છે, અને માનવ અસ્તિત્વના જાહેર પરિમાણનું મહત્વ સ્થાપે છે. એમનું રાજકીય તત્ત્વચિંતન નવાં જ વિભાવાનો રજૂ કરે છે અને માનવ સ્વભાવ તેમજ સ્વ-સંવૃત આત્મલક્ષીતાની પરંપરાગત ભાષા વાપરવાનું ટાળે છે.

હું કદાચ ખોટો હોઈ શકું, પણ મને નથી લાગતું કે વ્યક્તિવાદ અને લોકશાહી વચ્ચેની તાણને એ આધુનિક રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો સમજતાં હોય. તેઓ એ બંનેને માનવજીવનના વ્યક્તિમૂલક દષ્ટિબિંદુ ધરાવનાર છતાં અમુક બાબતોમાં સંમત ન થનાર વિભાવનના સ્તરે જોડાયેલા હોવાનું માનતાં હોય એમ લાગે છે. સ્પષ્ટ છે કે તેઓ પોતે વ્યક્તિવાદી નથી, પણ એ રૂઢીવાદી લોકશાહીનાં પુરસ્કર્તા પણ નથી. તેઓ એવી જીવન પદ્ધતિની હિમાયત કરે છે જેમાં નાગરિકો સ્વતંત્રતાની અને જગતની પોતાની અભિરુચિથી પ્રેરાઈને ઉત્તમ વિચારો વ્યક્ત કરે તેમજ સત્કર્મો કરે અને એ રીતે એક ચેતનવંતા જાહેર જીવનનું નિર્માણ કરે. દરેક નાગરિક આરેન્ટના સ્તર પર પહોંચી શકે એવા ન હોવાથી, રાજકીય જીવનનું એમનું વિભાવન

મહદઅંશે બૌદ્ધિકો માટેનું રહ્યું છે. એમની લોકશાસનની વિભાવના આધુનિક વ્યક્તિવાદી લોકશાહીને બહુ મળતી આવતી નથી.

૨૪: આરેન્ટ ઐતિહાસિક સાતત્યની પૂર્વધારણાનાં ભારે ટીકાકાર રહ્યાં છે- એનું કારણ કદાચ એમની વ્યક્તિગત અનુભવલક્ષી કાર્યપદ્ધતિની યુરોપીય સંસ્કૃતિની લાક્ષણિક સહિષ્ણુતા હોઈ શકે. કારણકે, જો તમને યાદ હોય તો એમના પુસ્તક ‘બિદ્વીન પાસ્ટ એન્ડ ફ્યુચર’માં એવાં ઘણાં પ્રકરણો છે જેમાં એ કહે છે કે આપણે શૈક્ષણિક કટોકટી અને સત્તાધિકારની કટોકટીમાં જીવીએ છીએ. તેથી એ એવું માનતાં હોય એમ લાગે છે કે રાજકીય તત્ત્વચિંતકની એક ભૂમિકા આ સાતત્યને કોઈક રીતે સંસ્કૃતિના સ્તરે અને રાજકારણના સ્તરે લાવવાની પણ હોવી જોઈએ.

ભીષા: તમારી વાત સાચી છે. આરેન્ટના મત પ્રમાણે આધુનિકતા ભૂતકાળથી સ્પષ્ટપણે છૂટી પડે છે. એ ચિંતનાત્મક જીવનના વિચારને વિકૃત કરે છે અને ઘટનાચક્રના સંદર્ભવાળા શ્રમને માનવજીવનના પાચારૂપ ગણાવીને ક્રિયાત્મક જીવનના વિચારને નકારે છે. એ વિચાર અનુસાર દરેક બાબતનું મૂલ્યાંકન એની ઉપયોગીતાથી થાય છે, અને સંસ્કૃતિ, સત્તાધિકાર, પરંપરા વગેરે ઉપયોગમાં લેવાની ચીજો નથી અને એટલા માટે જ એ મૂલ્યવાન છે, એમનું અવમૂલ્યન થાય છે અને માનવીને મળતા વિકલ્પો પૈકી પસંદગી કરવા માટે માનવીનું માર્ગદર્શન કરવાની શક્તિ એ ગૂમાવે છે. આવામાં, જેમ તમે કહો છો એમ, રાજકીય તત્ત્વચિંતકની ભૂમિકા મહત્વની બને છે. એ માનવીની પરિસ્થિતિનો રખેવાળ છે, મનુષ્યજીવનના કેન્દ્રમાં રહેલાં એ પાસાંઓનો ચોકીદાર છે જેના વિના જીવન માનવીય નથી રહેતું, અને માનવીની જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત કરવાની આપણી નિષ્ફળતામાંથી પ્રવર્તમાન કટોકટી કેવી રીતે ઉભી થાય છે એ બતાવવાની એની ફરજ છે.

રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન અને જાહેરજીવનમાં એની ભૂમિકા